
v ISTRAŽIVANJA

SLOBODAN VASIĆ

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad

UDK 316.647.5:2
316.74:2

TEORIJSKI PRISTUPI RELIGIJSKOJ TOLERANCIJI

Sažetak: *U ovom članku bavimo se problemom i teorijskim artikulacijama religijske tolerancije, posmatrajući teorijske pristupe različitih autora, počev od doba prosvetiteljstva. U tom smislu, analiziramo stanovišta Džona Loka, Voltera, Žan Žak Rusoa, Džona Stjuarta Mila, Endrua Hejvuda, Džona Rolsa, Žolta Lazara, Aleksandra Prnjata i Đure Šušnjića. Na kraju rada u kratkim crtama predstavljamo odnos prema slobodi veroispovesti u Habsburškoj monarhiji u XVIII veku, imajući u vidu manjinski položaj srpske zajednice pravoslavne veroispovesti.*

Ključne reči: *religijska tolerancija, veroispovest, država, crkva*

*Problem slobode je problem izbora principa
pomoću koga treba urediti zahteve
koje ljudi ističu jedan drugome
u ime njihove vere*

Rols

U istoriji zapada, pitanje verske tolerancije nameće se kao posledica dva društveno-istorijska procesa: procesa reformacije i uspona građanstva. Procesom reformacije, do tada jedinstveni svet hrišćanskog zapada, rasepio se na verskoj osnovi. Tada su svetovne vlasti morale da se suoče s činjenicom da njihovi podanici pripadaju različitim veroispovestima. U procesu reformacije, opredeljivanje svetovnih vlasti o tome koju će od suprotstavljenih crkvenih strana podržati, zavisilo je od više činilaca: državnih interesa, verskih ubeđenja, ličnih ili dinastičkih interesa. Svakako, verske razlike su nekada služile kao izgovor za sukobe čiji su interesi ležali u nekim drugim stvarima.¹ Drugi događaj, od značaja za rođenje duha tolerancije, jeste

¹ Stanovčić V., *Političke ideje i religija 2*, Beograd 2003, str. 247-248.

uspon građanstva, koje je za protivtežu imalo jak otpor feudalne tradicije. Građanstvo je moralo izdejskovati autonomiju da bi ostvarilo svoje, u osnovi, univerzalistički usmerene ekonomsko-političke inicijative. Širenje prekomorske trgovine diktiralo je napuštanje jedinstva verske zajednice kao osnove. Umesto njega, tražila je uspostavljanje takve forme društveno-ekonomskih veza koje najbolje funkcionišu ako napuste logiku verskih istina, kao odnosa do drugog. Ne začuđuje, stoga, što je u 17. veku u Evropi baš trgovački razvijena Holandija nosila barjak tolerancije na sve krajeve sveta.

Tolerancija (latinski: *tolerantia*, popustljivost, trpeljivost), prema *Sociološkom leksikonu*, u javnom diskursu označava popustljivost ili trpeljivost prema tuđim shvatanjima, to je trpeljivost u verskim, moralnim, političkim i drugim pitanjima, iako se pojedinac s datim shvatanjem ne mora slagati.² Pojam tolerancije nastaje tek u modernom dobu, a u značenju u kom smo ga najpre odredili, izraz je počeo da se koristi u XVIII veku, mada se u običajnosti nekih naroda (dokumenti, primeri izvesnog postupanja itd.) mogu uočiti elementi zagovaranja tolerancije i pre navedenog perioda. U tom smislu, trpeljive su, npr. bile religije antičke Grčke i Rimskog carstva, čija društva nisu poznavala sistematsku netrpeljivost srednjeg i ranog novog veka. U periodu XVI i XVII veka, karakteristična tolerancija zadržava prvenstveno negativno vrednosno određenje. Proglasiti pojedinca za tolerantnog značilo je optužiti ga za popustljivost prema zlu, za moralnu slabost, kolebljivost itd. S druge strane, suprotno navedenom shvatanju, u duhu prosvetiteljstva, različiti socijalni filozofi govorili su o konceptu tolerancije u pozitivno vrednosnom određenju.³ Međutim, ideja o nezavisnosti građanskog statusa od pripadanja određenoj crkvi ne pripada prosvetiteljstvu, već ona nastaje u vreme verskih ratova. Ta koncepcija je omogućila da se ratovi okončaju, te da građani ne gube živote zbog toga što su se „pogrešno“ opredelili u religijskim pitanjima.⁴

² Tolerancija, Mimica A., Bogdanović M. (prir), *Sociološki rečnik*, Beograd 2007.

³ Tolerancija, Mimica A., Bogdanović M. (prir), *Sociološki rečnik*, Beograd 2007.

⁴ Stanovčić V., *Političke ideje i religija 2*, Beograd 2003, str. 247.

Verske progone, koji su uključivali spaljivanje jeretika u srednjem veku, pokolj Jevreja i muslimana u toku Prvog krstaškog rata, kao i masakre u ratu za reformaciju, prosvetitelji su smatrali najizopačenijim prekršajima čovečanstva protiv razuma.⁵ Kao jedan primer nasilja u versko ime, Marvin Peri (Marvin Perry) navodi slučaj Ševaljea de la Bara (Chevalier de la Barre), jednog osamnaestogodišnjeg katolika koji je bio osuđen zato što je unakazio raspeće i zbog bogohuljenja. Sud je odredio da se ovom mladiću pre pogubljenja odseče jezik i desna ruka. Po završetku dugog mučenja, koje je Bar izdržao, odsečena mu je glava, a telo spaljeno. A jedan primerak Volterovog *Filozofskog rečnika* bio je bačen u plamenove.⁶

Nemili događaji poput ovog, uzburkali su humane porive prosvetitelja, koji su, inače, vodili svoju borbu za toleranciju, a protiv isključivosti na verskoj osnovi. Baruh Spinoza (Baruch Spinoza) je insistirao na tome da versko ubeđenje predstavlja pitanje lične savesti i uz to zahtevao da država ne favorizuje nijednu religiju, to jest veroispovest, na uštrb neke druge. Baron Samuel fon Pufendorf (Baron Samuel von Pufendorf) zagovarao je tolerantnost prema otpadničkim sektama, te se bunio protiv toga da vladar svojim podanicima nameće religiju kojoj sam pripada. Kvekerski vođa, Vilijem Pen (William Penn), bio je mišljenja da verski progon protivreči učenju Isusa, te da krši pravo pojedinca na slobodnu upotrebu razuma. Rodžer Vilijems (Roger Williams), koji je izbegao u Masačusets od progona i napisao *Krvavo osnovno pravilo progona za stvar savesti* (1644), uočio je protivrečnost između netolerantnosti i pravog duha hrišćanstva. Ričard Overton (Richard Overton) je tokom četrdesetih godina sedamnaestog veka u Engleskoj pisao pamflete pozivajući na stvaranje demokratske republike u kojoj bi mase imale glas, te je pozivao na verske slobode, čak i za Jevreje.⁷

Međutim, prvo celovito teorijsko uobličenje pojma tolerancije utemeljio je engleski filozof Džon Lok (John Locke) 1689. godine, imajući u vidu njen religijski kontekst, u svetlu tadašnjih društvenih zbivanja

⁵ Peri M., *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd 2000, str. 202.

⁶ Ibid., 203.

⁷ Ibid., 203-204.

u Engleskoj – donošenje *Zakona o toleranciji (Toleration Act)* koji daje slobodu ispovedanja vere nekonformistima.⁸ Lok se obilno služio argumentima iz Biblije, pokušavajući da dokaže da je tolerancija prema onima koji se od drugih razlikuju u religioznim pitanjima saglasna sa „Jevanđeljem Isusa Hrista i istinskim umom čovečanstva, tako da je užasno što su ljudi toliko zaslepljeni da ne vide nužnost i prednost ove tolerancije u jasnom svetlu“.⁹ Nije raznolikost mišljenja (koja se ne može izbeći) dovela do ratova u hrišćanskom svetu, već *odbijanje tolerancije* prema onima sa različitim mišljenjem.

Zahvaljujući ugledu koji je Lok stekao kao vodeći filozof svoga vremena, njegova strasno napisana molba za toleranciju – sročena u *Pismu o toleranciji*, privukla je veliku pažnju. Govoreći o religijskim zajednicama, u navedenom pismu, Džon Lok kaže da nije zadatak institucionalizovane religije da uzdiže spoljnu raskoš, da postigne crkvenu dominaciju ili da nasilnički vlada, „već da upravlja ljudskim životima prema pravilima vrline i pobožnosti“.¹⁰ Ne može, dakle, sila (mač i lomača) ubediti čoveka da promeni svoja verska ubeđenja i da prihvati ovaj ili onaj oblik bogoslužnja. Ako se ovakvim sredstvima ipak neka crkva služi, onda je sasvim neuverljivo tvrditi da se time želi stvoriti prava hrišćanska crkva, smatra Lok. Pre bi se reklo da je osnovna namera jedino stvoriti brojnan skup vernika.¹¹ Kao osnovni razlog verskih sporova i mnogobrojnih ratova vođenih na principu *netolerancije*, Lok navodi nerazgraničenost domena vlasti između sveštenika i vladara, to jest između crkve i države. Zato Lok smatra da je potrebno da se tačno razgraniči zadatak građanske vlade od zadatka religije, te da se uspostavi pravična veza između njih. Na taj način će se uspostaviti prostor „za toleranciju koji ima neograničeno važenje i zahteve koje postavlja svima“.¹²

⁸ Tolerancija, Mimica A., Bogdanović M. (prir), *Sociološki rečnik*, Beograd 2007.

⁹ Lok Dž., *Pismo o toleranciji*, Beograd 2002, str. 369.

¹⁰ Ibid., 367.

¹¹ Ibid., 369.

¹² Tolerancija, Mimica A., Bogdanović M. (prir), *Sociološki rečnik*, Beograd 2007.

U razgraničenju polja delovanja ovih dveju institucija, Lok definiše državu kao zajednicu ljudi koja je konstituisana samo zbog postizanja, očuvanja i unapređivanja njihovih sopstvenih *građanskih interesa*,¹³ dok je crkva dobrovoljna zajednica ljudi koji se okupljaju iz sopstvenog nahođenja da bi obavljali bogosluženje na način koji smatraju prihvatljivim za Boga, a koji je delotvoran za *spas njihovih duša*.¹⁴ Upravo zbog nepoznavanja i nerazdvajanja područja delovanja ovih dveju institucija, dolazi do mnogih problema, nasilja, netrpeljivosti i ratova. Nije dobro kada se država meša u crkveno područje delovanja, dakle kada vladar vodi brigu za spas duše drugih ljudi. Ovo se ne može dozvoliti zato što „nijedan čovek ne može u toj meri da napusti brigu za svoj spas i da slepo prepusti izbor nekome drugome – vladaru ili podaniku, koji bi mu propisao koju će veru ili bogosluženje da prigrlji. Jer, nijedan čovek, čak i kada bi to hteo, ne može da uskladi svoju veru prema naredbi drugoga“.¹⁵ Briga o duši nije zadatak države, jer se državna vlast sastoji u spoljnoj snazi, dok se istinska i spasonosna religioznost sastoji iz unutrašnjeg pridobijanja duha: vera nije vera ukoliko se u nju ne veruje, smatra Lok. „Dakle, sam Bog neće spasiti ljude protiv njihove volje“.¹⁶ „Mogu se obogatiti preko zanata u kome ne uživam, mogu se izlečiti od bolesti pomoću lekova u koje nemam poverenja, ali ne mogu se spasiti pomoću religije u koju ne verujem, niti pomoću bogosluženja koje prezirem“.¹⁷ Uzaludno je za nevernika da preuzme spoljašnje prikazivanje ispovedanja drugog čoveka, konstatuje Lok. S druge strane, kako je svrha religiozne zajednice javno služenje Bogu da bi se na taj način došlo do večnog života, crkveno učenje „treba stoga da teži tom cilju, a svi crkveni zakoni treba da budu time ograničeni“.¹⁸ Crkva bi trebalo da bude potpuno odvojena i različita od države. Granice su na obe strane utvrđene i ne smeju se prelaziti, dodaje Lok.

¹³ Lok Dž., *Pismo o toleranciji*, Beograd 2002, str. 369.

¹⁴ Ibid., 372.

¹⁵ Ibid., 370.

¹⁶ Ibid., 379.

¹⁷ Ibid., 382.

¹⁸ Ibid., 374.

Nijedna privatna osoba nema nikakvo pravo da na bilo koji način ošteti drugu osobu u njegovim građanskim pravima, zbog pripadanja drugoj crkvi ili religiji. Tolerancija, međutim, ne sme važiti samo na individualnom nivou, među osobama koje se razlikuju po veri, već i na institucionalnom nivou, to jest između crkava. Nijedna crkva ne sme imati jurisdikciju nad drugom, čak i kada vladar pripada jednoj od crkava. Prema ovom principu tolerancije, država ne sme favorizovati nijednu pojedinačnu crkvu. Lok uočava različite načine na koje deluje crkva u zavisnosti od toga da li je građanski vladar na strani date crkve ili ne. Za žaljenje je, ističe Lok, to što „najžešći branioci istine, protivnici zablude, glasnogovornici protiv raskola, jedva da ikada umanjuju ovaj svoj žar za Boga koji ih tako zagrejava i uzbuđuje, osim u slučaju kada građanski vladar nije na njihovoj strani. Ali, čim im dvor poveri deo u upravljanju i oni se počinju osećati jači, odmah ostavljaju mir i milosrđe na stranu. U suprotnom ih treba posmatrati kao religiozna bića“.¹⁹ Tako Lok pokazuje dvojnu prirodu religijskih institucija, koje se manifestuju u zavisnosti od toga da li crkve imaju vlast (ili su bliske vlastima) ili ne. Kada nisu ojačani građanskom vlašću, tada crkve podnose, strpljivo i nepokolebljivo, zarazu idolatrije, praznoverja i jeresi u svojoj okolini. Tada postoji volja za način života koji se rukovodi poštenim principima: tada se ispoveda čak i tolerancija. Međutim, u drugim prilikama, interes religije ih navodi na krajnju zabrinutost. Kada su na vlasti ili bliske vlastima, nastavlja dalje Lok, ne napadaju otvoreno one greške koje se mogu naći na dvoru ili koje odobrava vlada. „Tada se zadovoljavaju štedljivim korišćenjem argumenata; što je ipak (...) jedini ispravan metod propagiranja istine, i nema drugi način da uspe nego kada se udruže jaki argumenti i dobar um sa blagom učtivošću i dobrim korišćenjem“.²⁰ Veliki i srećan plod bi bio, smatra Lok, kada bi svugde oltari odzvanjali od doktrine mira i tolerancije. Ne sme se dopustiti religijskim zajednicama da „nedostatak uma nadoknade instrumentima sile koji potpadaju pod drugu jurisdikciju i koji loše pristaju rukama sveštenika“.²¹

¹⁹ Ibid., 376.

²⁰ Ibid., 376.

²¹ Ibid., 378.

Lok postavlja u fokus svoje pažnje slobodu veroispovesti, stavljajući taj izbor ne samo u pravno, već i u moralno područje. Naime, ukoliko su oduvek postojale velike podele među onima koji ističu božanski karakter svoje institucije, sam njihov nesklad nas neizbežno obavezuje da razmislimo i da, shodno tome, odaberemo onu crkvu koja nam se najviše dopada.²² Država, s druge strane, ne sme ograničavati ovu slobodu: „Da li je dozvoljeno služiti Bogu na rimokatolički način? Neka se dozvoli bogoslužjenje i na ženevski način! Da li je dozvoljeno govoriti latinski na tržnici? Neka se onima koji to žele dozvoli da govore latinski u crkvi!“²³ S druge strane, „pravo ili umeće vladanja ne prati nužno izvesno poznavanje drugih stvari, a najmanje od svega poznavanje prave religije. Jer, da je to istina, kako bi se mogla objasniti činjenica što se gospodari na zemlji toliko razlikuju u religioznim pitanjima?“²⁴

Međutim, Lok pravi ograničenja verske slobode i tolerancije na dva načina. Prvo, odbacivao je tolerantnost prema ateistima, jer se njihovim zakletvama ne može verovati, kao i katolicima, jer je smatrao da uticaj papstva na engleske katolike ima štetno dejstvo po englesku državu.

Žan Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau), u svom *Društvenom ugovoru*, obrazlaže potrebu za uspostavljanjem jedne *građanske religije*, koja je podređena suverenu, njene odredbe on definiše u svrhu upotrebe vere u izgradnji društvenog jedinstva, koja je preko potrebna svakoj vladi i svakoj državi. Zbog toga se Ruso zalaže za određeni oblik *netolerancije* prema onima koji ne poštuju zakone i dužnosti proizašle iz njih. Ovakva građanska religija na sledeći način se odnosi prema institucionalizovanim religijskim sistemima: „moraju se tolerisati sve one religije koje sa svoje strane tolerišu druge, ukoliko njihova učenja nemaju ničeg protivnog građanskim dužnostima“.²⁵ Oni koji prave razliku između građanske i verske netrpeljivosti, varaju se, smatra Ruso. Jer, nemoguće je da „verska netrpeljivost nema kakvog građanskog

²² Ibid., 373.

²³ Ibid., 396.

²⁴ Ibid., 380.

²⁵ Ruso Ž. Ž., *Društveni ugovor*, Beograd 1993, str. 127-128.

dejstva svuda gde je usvojena; a čim ona to ima, suveren više nije suveren, čak ni u svetovnom pogledu: otada sveštenici postaju pravi gospodari, a kraljevi su samo njihovi službenici“.²⁶

Nešto kasnije, u *Filozofskom rečniku* (1764-1765), u duhu prosvetiteljstva, Volter (François Marie Arouet, Voltaire) daje određenje tolerancije prema kojem bi pojedinci međusobno trebalo da se podnose, jer su svi slabi, nedosledni, podložni greškama i promenama. On smatra da je nesloga veliko ljudsko zlo, te da joj je trpeljivost (tolerancija) jedini lek. U tom smislu Volter kaže i preporučuje: „Opraštajmo jedni drugima naše gluposti, to je prvi zakon prirode“.²⁷ Podsećajući na zajedničko ishodište pojedinaca i grupa u ljudskoj situaciji, Volter na sledeći način oslikava egzistencijalnu neutemeljenost netolerancije: „Hoće li prut kojeg vetar povije u snopu, reći prutu do sebe, povišenom na drugu stranu: „Povijaj se kao ja bedniče, jer ću podneti zahtev da te istrgnu i spale?“²⁸ Kada je reč o tretmanu države prema različitim verskim grupama, Volter uočava da je činilac moći taj koji će presudno uticati na definisanje položaja religijske zajednice u društvu. Na taj način, država nema isti odnos prema svim religijskim zajednicama, a u slučaju da se u društvu javi određena verska grupa koja ima drugačija uverenja od samog vladara, Volter primećuje da vlast neće biti netrpeljiva prema njoj ukoliko je reč o moćnim strancima – u tom slučaju, vladar će sklopiti sporazum sa njima.²⁹ I obrnuto, ako religijska grupa nema veći stepen društvene moći i uticaja, vladar je verovatno neće tolerisati.

Teorijska razmatranja Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill) dala su neprocenjiv doprinos u promišljanju pojma tolerancije, koji u sebi sadrži odnos tolerancije i slobode. Mil smatra da je promovisanje slobode mišljenja veoma važno, jer smatra da je gušenje izražavanja raznovrsnih mišljenja, bez obzira na okolnosti, zlo koje potkrada ljudsku vrstu.³⁰ U svetlu religijskih pojava, Mil navodi primer Katoličke crkve

²⁶ Ibid., 127.

²⁷ Volter F. M. A., *Filozofski rečnik*, Novi Sad 1990, str. 384.

²⁸ Ibid., 390.

²⁹ Ibid., 385.

³⁰ Tolerancija, Mimica A., Bogdanović M. (prir), *Sociološki rečnik*, Beograd 2007.

koja zabranjuje čitanje jeretičkih knjiga svima osim sebi, jer je za njihove učitelje veoma korisno poznavanje protivničkog stava. Tim putem, Katolička crkva obezbeđuje svojoj eliti više duhovne kulture dok je laicima ograničava. S druge strane, u protestantizmu postoji uverenje, bar teorijski, da svako treba da snosi odgovornost za izbor svoje religije i ta se odgovornost ne može preneti na učitelje.³¹ Ograničavanje slobode mišljenja se može manifestovati putem progona onih koji misle drugačije. U tom smislu, Mil se suprotstavlja tvrdnjama koje opravdavaju progon istine. Iako pojedini pobornici progona smatraju da proganjanje istini ne može da naudi, Mil tvrdi suprotno, navodeći istorijske primere gde je istinu potlačio progon. Tako on navodi da se reformacija javljala bar dvadeset puta pre Lutera i da je silom bivala oborena, a da je posle Luterovog razdoblja progon bio uspešan „gde god je bio istrajan“: u Španiji, Italiji, Flandriji, Austrijskoj Carevini. U tim državama protestantizam je bio iskorenjen.³² Tašta je sentimentalnost, nastavlja Mil, smatrati da istina, „samo kao istina, ima u sebi neku svojstvenu moć koju zablude nemaju i koja nadvladava tamnicu i lomaču. Ljudi često ne žude jače za istinom nego za zabludom“.³³

Mil navodi primere verske netolerancije, kao deo državnog mehanizma. Tako je jedan građanin osuđen na dvadeset jedan mesec zatvora zbog toga što je na nekoj kapiji napisao reči kojima je uvredio hrišćanstvo; dva čoveka su bila opozvana kao članovi porote zato što su pošteno izjavili da nemaju nikakvih teoloških uverenja, dok je još jednom čoveku iz istog razloga uskraćena zaštita pred sudom, iako je bio pokraden, onemogućujući kažnjavanje lopova.³⁴ To je urađeno na temelju principa da se van snage zakona nalaze oni koji ne veruju u jednog Boga. Mišljenje da je zakletva pred sudom čoveka koji nije vernik bezvredna, pokazuje istorijsko nerazumevanje za brojne primere ljudi nevernika iz svih razdoblja, koji su imali potpuni integritet, kao i za one pojedince koji su bili veoma cenjeni zbog svojih vrlina i dostignuća.³⁵ Pored toga, pod izgovorom da ateisti mora da su lažovi,

³¹ Mil Dž. S., *O slobodi*, Beograd 1998, str. 70.

³² Ibid., 60-61.

³³ Ibid., 61.

³⁴ Ibid., 60-62.

³⁵ Ibid., 62.

„odbacuju se oni koji imaju smelosti da javnim ispovedanjem svog neverovanja radije prkose i podnose pogrde za zlo, negoli da se usaglase sa neistinom“.³⁶ Iz toga proizlazi da one koji veruju sprečava da lažu jedino strah od pakla. Kod blažih oblika netolerancije, problem je u tome što se ljudi navode da se pretvaraju da misle ono što ne misle. Džon Stjuart Mil je dao veliki doprinos pojmu tolerancije i zbog toga što je odbacio pokušaje da se duh i osećanja stvaraju jedino po religijskim obrascima. Tolerancija znači i prihvatanje svetovnih normi koje su postojale uz hrišćansku etiku i koje su poprimile nešto od hrišćanskog duha i pomešale ga sa svojim. Uporedo sa hrišćanskim moralom trebalo bi da postoje i druge etike, koje se ne mogu razviti iz hrišćanskih izvora – to je preduslov za moralno napredovanje čovečanstva, „jer hrišćanska doktrina nije nikakav izuzetak od pravila koje kaže da je nesavršenom stanju ljudskog duha potrebna raznolikost mišljenja da bi se došlo do istine“.³⁷ „U velikim pitanjima praktičnog života, istina je u toj meri pitanje mirenja i kombinovanja suprotnosti da ima malo ljudi nepristrasnog i širokog duha koji mogu ostvariti izmirenje, već se to mora desiti u boju između boraca koji su pod različitim zastavama“,³⁸ zaključuje Mil.

Endru Hejvud (Andrew Heywood) posmatra toleranciju kao jedan od elemenata ideologije liberalizma. Liberali veruju, smatra Hejvud, da je tolerancija volja ljudi da dozvole drugima da misle, govore i deluju na način koji ne odobravaju, te da je ona, istovremeno, garant individualne slobode i sredstvo za uvećanje društvenog bogatstva.³⁹ Liberalna misao pozitivno ocenjuje pluralizam, u smislu moralne, kulturne i političke raznolikosti: njegova uloga se sastoji u podsticanju rasprave i intelektualnog napretka, tako što obezbeđuje uverenjima da se isprobaju na slobodnom tržištu ideja. „Štaviše, liberali uglavnom veruju da postoji ravnoteža, odnosno prirodni sklad između suprotstavljenih pogleda i interesa, i zato obično odbacuju ideju o nerešivom konfliktu“.⁴⁰ S druge strane,

³⁶ Ibid., 63.

³⁷ Ibid., 81.

³⁸ Ibid., 78.

³⁹ Hejvud A., *Politika*, Beograd 2004, str. 89.

⁴⁰ Ibid., 89.

kao primer političke ideologije koja negativno vrednuje toleranciju, Hejvud navodi neokonzervativizam čija je osnovna vrednost obnova autoriteta: u tom smislu, postoji zalaganje za povratak tradicionalnim vrednostima, naročito vrednostima porodice, vere i nacije. Autoritet je bitan zbog obezbeđivanja discipline i jedinstva, te su njegovi neprijatelji popustljivost, kult sebe i „da se svako bavi svojim“.⁴¹

Politički filozof, filozof morala i autor *Teorije pravde* i *Političkog liberalizma*, Džon Rols (John Rawls) napominje da u vremenima kada tolerancija kao prihvaćeni politički princip nije postojao, postavljalo se sledeće pitanje: „Kako je uopšte moguće da postoji društvo koje čine pripadnici različitih veroispovesti?“ Tada su mnogi mislili da osnova na kojoj bi bilo izgrađeno takvo društvo nije ni moguća, zapaža Rols, jer bi to značilo mirenje s jeretičkim pogledima na najvažnija pitanja i nesreću verskog nejedinstva. Čak su i rani zastupnici tolerancije podelu hrišćanstva posmatrali kao katastrofu, iako su imali svest da se ta podela mora prihvatiti, znajući da joj je alternativa beskonačan verski građanski rat.⁴²

Ako pažnju usmerimo na argumente za netoleranciju, kojima su se služili pojedini filozofi i društveni teoretičari s jedne strane, i verski teoretičari s druge strane, uočićemo značajnu razliku. Kao što je već rečeno, Ruso misli da ne bi trebalo tolerisati one religije koje smatraju da izvan crkve nema spasenja, jer time ugrožavaju javni poredak i nanose štetu jedinstvu države, dok se Lok držao stava da ne treba tolerisati katolike – zato što im je papa veći autoritet od engleske države, i ateiste zbog toga što njihovo poricanje Boga ne daje moralne garancije da će poštovati obaveze građanskog društva.⁴³ S aspekta ver-

⁴¹ Ibid., 100.

⁴² Rols Dž., *Politički liberalizam*, Beograd 1998, str. 22.

⁴³ Rols smatra da su argumenti koje navode Ruso i Lok, zapravo apriorni psihološki argumenti, koji nisu rođeni iz iskustva. Takvi argumenti nisu dovoljni za odstupanje od principa tolerancije, pošto pravda smatra da remećenje javnog poretka i same slobode mora da bude sigurno ustanovljeno uobičajenim iskustvom. „Može se pretpostaviti da bi ih veće istorijsko iskustvo i znanje o širim mogućnostima političkog života ubedilo da greše, ili da su bar njihove tvrdnje istinite samo u posebnim slučajevima“ (Rols Dž., *Teorija pravde*, Beograd-Podgorica 1998, str. 205).

skog promišljanja, smatrajući da je mnogo teža stvar iskvariti veru koja je život duše, nego krivotvoriti novac koji održava život, Toma Akvinski (Thomas Aquinas) je opravdao smrtnu kaznu za jeretike. Kod Rusoa i Loka, dakle, prisutna je ograničena tolerancija, koja proizilazi iz interesa države i društva, dok kod Tome Akvinskog i protestantskih reformatora to nije slučaj, jer je osnova za netoleranciju stvar vere i dogme, ona proizilazi iz *verskog društva*. Rols smatra da je ova razlika u argumentima „temeljnija od stvarno istaknutih ograničenja tolerancije“.⁴⁴ Zbog čega to kaže Rols? Zbog toga što pozivanje na javni poredak, kako ga svedoči zdrav razum, uvek može istaći da *iskustvo* ne opravdava ograničenje tamo gde se gušenje slobode zasniva na teološkim principima. Rols je mišljenja da država ne može da povlašćuje ni jednu posebnu religiju, niti se bilo kakve kazne ili onesposobljavanja mogu vezati za prisutnost religijskog članstva ili njegovog nepostojanja. Zbog toga se odbacuje pojam konfesionalne države.⁴⁵ Za razliku od Rusoa koji tvrdi da ne treba tolerisati one religije koje smatraju da izvan crkve nema spasenja, pošto time ugrožavaju javni poredak, Džon Rols tvrdi suprotno, to jest da bi takve religije trebalo tolerisati, zbog toga što sada deluje princip pravde: za one pojedince koji su prognani iz crkve, „zakon štiti pravo na utočište u smislu da se otpadništvo ne priznaje, a još manje da se kažnjava kao pravni prekršaj, ništa više nego kad se uopšte ne poseduje veroispovest“.⁴⁶

Ovde uočavamo doprinos moderne države afirmaciji tolerancije u društvu, doprinos koji se oblikuje amortizovanjem društvenih protivrečnosti proisteklih iz sukoba verskih ubedenja unutar jedne crkve. Jer, zadatak države ne krije se u bavljenju filozofskim, moralnim, metafizičkim ili drugim učenjima, već bi državu pre trebalo posmatrati kao udruženje koje *uređuje* traganje pojedinaca za njihovim moralnim i duhovnim interesima u skladu s principima sa kojima bi se oni sami saglasiti. Različiti delovi društva mogu usvojiti različita moralna shvatanja s različitim principima, a da, ipak, ne budu u sukobu.

⁴⁴ Rols Dž., *Teorija pravde*, Beograd-Pogodrica 1998, str. 205.

⁴⁵ Ibid., 201.

⁴⁶ Ibid., 201.

Iz opšteg i konstitucionalnog pojma pravde, Rols izvodi slobodu savesti, a iz slobode savesti pojam tolerancije. „Tolerancija se ne izvodi iz praktičnih nužnosti ili državnih razloga. Moralna i verska sloboda sledi iz principa jednake slobode“.⁴⁷ Za toleranciju, u smislu njene primene, smatra Rols, nije se ni moglo znati pre nego što su društva sa liberalnim ustanovama uspešno počela da primenjuju praksu miroljubive tolerancije.⁴⁸ Danas, verska tolerancija jeste ustaljeno uverenje, kao što je to odbacivanje ropstva, i osnovne vrednosti poput ovih implicitno su sadržane u samom društvenom sistemu. Čvrsta uverenja koja su bila dominantna u prethodnim vremenima, ipak se postepeno menjaju: verska tolerancija sada se prihvata, a argumenti za proganjanje drugih više se ne iznose otvoreno.⁴⁹ Osnova za doktrinu slobode veroispovesti nalazi se u nemogućnosti verovanja da su prokleti oni sa kojima postoji dugotrajna i plodna saradnja u održavanju pravednog društva.⁵⁰ Tolerancija je moguća jedino u političkom liberalizmu, zato što „politički liberalizam shvata razložni pluralizam kao pluralizam *sveobuhvatnih* doktrina, religijskih i drugih“.⁵¹ Daleko od toga da se pluralizam posmatra u negativnom značenju ili kao nesreća, na njega se gleda „kao na prirodni ishod aktivnosti ljudskog uma u uslovima trajnog delovanja slobodnih ustanova“.⁵² Konceptija tolerancije, koja proizlazi iz njegove koncepcije pravde, trebalo bi da bude nezavisna od suprotnih i konfliktnih filozofskih i religijskih doktrina koje građani zastupaju. „Religijske doktrine koje su u prethodnim vekovima predstavljale proklamovane osnove društva, postepeno su ustupale mesto principima ustavne vlasti, koje svi građani, bez obzira na svoja verska ubeđenja, mogu da prihvate. Isto tako, građani više ne mogu generalno da prihvataju sveobuhvatne filozofske i moralne doktrine, niti one više mogu predstavljati proklamovanu osnovu društva, ako su to uopšte ikada i mogle biti“.⁵³ Na koji način

⁴⁷ Ibid., 203.

⁴⁸ Rols Dž., *Politički liberalizam*, Beograd 1998, str. 23.

⁴⁹ Ibid., 40.

⁵⁰ Ibid., 23.

⁵¹ Ibid., 22; naglasio S.V.

⁵² Rols Dž., *Politički liberalizam*, Beograd 1998, str. 22.

⁵³ Ibid., 42.

onda građani koji su duboko podeljeni u pogledu svojih religijskih, filozofskih i moralnih doktrina ipak mogu da održe stabilno i demokratsko društvo? Rols nudi odgovor koji se sastoji u tome da sveobuhvatna filozofska i moralna stanovišta ustupaju svoje javno mesto drugim pogledima. A ti novi pogledi koji ih zamenjuju u javnom prostoru, prostoru javnog uma, jesu političke koncepcije „čije principe i vrednosti mogu da prihvate svi građani. Ta politička koncepcija bi, da tako kažemo, trebalo da bude politička, a ne metafizička“.⁵⁴

Ograničenje slobode savesti i paralelno sa tim, ograničenje od principa tolerancije, sprovodi se samo u slučaju kada se nanosi šteta javnom poretku i sigurnosti, koje vlada treba da održi. Usvajanjem ovakvog merila ne narušava se bilo čija jednaka sloboda, naglašava Rols. Dakle, ne može se odbaciti sloboda savesti tako što bi se osuđivao filozofski skepticizam i ravnodušnost prema religiji, niti pozivanjem na državni interes. Ograničenje slobode je „opravdano samo kada je to nužno za samu slobodu, da spreči najeđu slobode koja bi bila još gora“.⁵⁵ U tom smislu, Rols smatra da sloboda netolerantne sekte treba da bude ograničena jedino u slučaju kada tolerantni imaju pouzdanih razloga da veruju da je njihova sopstvena sigurnost i sigurnost ustanove sloboda ugrožena. To se, dakle, čini samo kada je princip jednake slobode ugrožen.⁵⁶

Primena načela tolerancije bila je evidentna u ložama slobodnih zidara u Engleskoj, i to u istom onom vremenskom periodu u kom piše Džon Lok, a to je XVII vek. O prisutnosti načela tolerancije, kao jednog od regulativnih načela delovanja u masonskim ložama, govori nam činjenica da su lože bile otvorene za pripadnike suprotstavljenih partija u građanskom ratu u Engleskoj. Tu se, međutim, očigledno ne radi samo o političkoj toleranciji, već i o religijskoj toleranciji, „jer je u društvenim sukobima u Engleskoj sedamnaestog veka politička podeljenost zapravo proizilazila iz konfesionalne“.⁵⁷ U osnovnom sistemu vrednosti slobod-

⁵⁴ Ibid., 42.

⁵⁵ Rols Dž., *Teorija pravde*, Beograd-Pogodrica 1998, str. 204.

⁵⁶ Ibid., 208.

⁵⁷ Lazar Ž., *Nastanak masonerije*, Novi Sad 2002, str. 75.

nih zidara, najvažnija vrednost bila je radna etika, koja je uz poštenje bila važnija od veroispovesti, dok se individualna odgovornost više cenila od stepena pobožnosti. „Stoga je moralno i društveno vrednovanje koje se razvilo među zanatlijama dobra osnova za toleranciju po pitanju vere i politike, ali i za građansku etiku u nastajanju...“⁵⁸ Žolt Lazar smatra da se ovako vrednovana radna etika dobro uklapala u sekularizaciju celokupnog života i afirmisanje principa tolerancije: tolerancija u Engleskoj praktično je sprovedena isključivanjem verske pripadnosti, a time i verskih zajednica i institucija iz javnog života. Religioznost slobodnih zidara nije dovođena u pitanje. Naprotiv. Pošto sve religije propovedaju moralnost, manje je važno kojoj religiji ili veroispovesti slobodni zidar pripada, sve dok on poštuje i pridržava se moralnih principa svoje religije (koji su ujedno i moralni principi masonske lože), a to je da bude dobar i iskren. Religija se, u tom smislu, svodi na moral.⁵⁹

Aleksandar Prnjat religijsku toleranciju određuje kao „suzdržavanje od agresivnog reagovanja prema pojavama iz domena religijskog, koje nas iritiraju zbog svoje različitosti u odnosu na naša sopstvena uverenja o religijskim stvarima“.⁶⁰ Pojave iz domena religijskog mogu biti religijska verovanja, religijske radnje i subjekti tih religijskih verovanja i radnji. Prnjat navodi i gradaciju nužnih uslova religijske tolerancije: a) da imamo barem neka relativno čvrsta i stabilna religijska verovanja; b) da smo upoznati sa postojanjem drugih religijskih verovanja; c) da procenjujemo da se naša i ta drugačija religijska verovanja međusobno isključuju; d) da nas ta različitost i procenjena međusobna isključivost ovih verovanja iritiraju i navode na agresivno reagovanje; e) da imamo moć da bez štetnih posledica po nas uđemo u obračun sa datom pojavom.⁶¹ Za nekoga bi se moglo reći da je religijski tolerantan tek ukoliko se, i pored toga što su svi navedeni uslovi zadovoljeni, suzdržava od agresivnog reagovanja.⁶²

⁵⁸ Ibid., 78.

⁵⁹ Ibid., 80.

⁶⁰ Prnjat A., *Koncept religijske tolerancije*, *Književnost* 10/99, Beograd 1999, str. 1743.

⁶¹ Ibid., 1743.

⁶² Ibid., 1744.

U knjizi *Dijalog i tolerancija*, Đuro Šušnjić ističe da ideja o toleranciji počiva na tri pretpostavke: 1) ontološka pretpostavka o nedovršenosti ljudskog bića; 2) gnoseološka pretpostavka o ograničenosti čovekove spoznaje i 3) aksiološka pretpostavka o relativizmu grupnih vrednosti.⁶³ Šušnjić smatra da je trpeljivost „uslov razvoja, kao što je kiseonik uslov disanja. Ako ideju trpeljivosti jedno društvo nije ugradilo u karakter svojih članova, onda ono nema budućnosti“.⁶⁴ Jer, „sve što u kulturi postoji rođeno je susretom različitih ideja“.⁶⁵ Prema njegovom mišljenju, danas su na ceni razlike, a ne sličnosti. Kada se sličnostima poklanja pažnja, to se čini ne da bi im se istakla vrednost, već da bi im se ona osporila.⁶⁶ Ali traženje bitno zajedničkih (a ne samo zajedničkih, jer ono što je zajedničko ne mora uvek biti bitno) osobina tako različitih religija (uporedna metoda) nije motivisano samo teorijskom potrebom njihovog boljeg upoznavanja, nego i željom da se izgrade mostovi među njima, tako potrebni u ovom vremenu netrpeljivih.⁶⁷

Trpeljivost ne predstavlja ravnodušnost, koja ima takav kvalitet da pokazuje spremnost da se drugi prizna, ali da se prema njemu ne pokazuje nikakav interes. Trpeljiv je, naprotiv, svaki čovek koji ima želju da sasluša drugoga i volju da ga razume. U tom smislu, trpeljivost je „svest da više ograničenih gledišta pružaju mogućnost za stvaranje širih i dubljih stanovišta“.⁶⁸ Čudna stvar u vezi sa trpeljivošću, nastavlja Šušnjić, jeste to da trpeljivi mogu biti samo oni koji imaju duboka uverenja, „jer se njihovo uverenje odmerava u odnosu na druga sa kojima se ne slaže“.⁶⁹

Tolerancija se može posmatrati na dva nivoa: na nivou ubedenja, dakle kao trpeljivost prema ubedenjima drugoga, i na delatnom nivou, kao trpeljivost prema postupcima drugoga. Ova dva nivoa su različita, ali imaju unutrašnju vezu, jer „misao i čin nisu isto, iako misao ima težnju da se produži u čin“.⁷⁰ U tom

⁶³ Šušnjić Đ., *Dijalog i tolerancija*, Beograd 1997, str. 204.

⁶⁴ Ibid., 211.

⁶⁵ Ibid., 202.

⁶⁶ Ibid., 197.

⁶⁷ Ibid., 219-220.

⁶⁸ Ibid., 200.

⁶⁹ Ibid., 200.

⁷⁰ Ibid., 217.

smislu, Šušnjić smatra da se valja „zalagati za neograničenu trpeljivost prema izražavanju mišljenja i za ograničenu trpeljivost prema nekim vrstama ponašanja“.⁷¹ To je paradoks tolerancije, jer ako se tolerancija dosledno sprovede, trebalo bi biti trpeljiv i prema onima koji su netrpeljivi. „Trpeljivost kao norma je nešto apsolutno i nadiskustveno, a trpeljivost kao odnos nešto relativno i iskustveno: stvar mere“.⁷²

Zanimljivo je još pogledati društvene odnose u Habsburškoj monarhiji u XVIII veku i njihove propise koji se tiču verske tolerancije i slobode veroispovesti, imajući u vidu društveno-politički položaj pripadnika srpske zajednice. Kada je reč o položaju pravoslavne crkve, najpre je vladinim *Regulamentima* iz 1770. i 1777. godine, kao i *Deklaratorijumom* iz 1779. godine, sužena moć mitropolita i sveštenstva.⁷³ Naime, *Regulamentom* od 27. aprila 1770. godine (*Regulamentum privilegiorum*), koji predstavlja zbirku propisa, uredaba i naredaba crkvenog obeležja, je propisano da se sve što se tiče društvenog položaja Srba svodi, isključivo, na verska pitanja.⁷⁴ Kako je ovaj dokument izazvao nezadovoljstvo među srpskim stanovništvom, donet je novi *Regulament* od 2. januara 1777. godine, koji takođe nije prihvaćen, pa se 16. jula 1779. godine pojavio *Deklaratorni reskript* (*Rescriptum Declaratorium Illiricae Nationalis*), poznatiji pod imenom *Deklaratorija*, čije će se važenje protezati kroz ceo sledeći vek.⁷⁵ Vredan pažnje je 2. član u kojem se kaže da će pravoslavni srpski narod, u vezi sa onim pitanjima koja se tiču vere, savesti, zakona i uopšte duše, zavisiti od svoga mitropolita i od svojih vladika, dok će u civilnim pitanjima srpski narod zajedno sa sveštenstvom biti podložan vojnim i građanskim vlastima, u zavisnosti od toga gde je ko naseljen⁷⁶. Nakon toga, austrijski car Josif II je 1781. godine izdao ukaz, odnosno *Patent o toleranciji* (*Toleranzpatent*),

⁷¹ Ibid., 215.

⁷² Ibid., 201.

⁷³ *Istorija srpskog naroda*, Knjiga 4, Tom 2, Beograd 1994, str. 91.

⁷⁴ *Istorija srpskog naroda*, Knjiga 4, Tom 1, Beograd 1994, str. 262.

⁷⁵ Ibid., 263.

⁷⁶ Određenije rečeno, društveni položaj Srba u Habsburškoj monarhiji, u suštini je zavisio od mesta stanovanja, a ne od verske i etničke pripadnosti. Tako je postojala razlika između stanovnika Vojne granice i stanovnika koji pripadaju Komori ili spahiji pojedincu (Ibid., 268).

kojim je Rimokatolička crkva izgubila položaj državne crkve, normativno su izjednačene sve veroispovesti u monarhiji, a protestanti i pravoslavni hrišćani su dobili građanska prava. Tada je omogućeno i zapošljavanje u državnoj službi i onih stanovnika koji nisu bili rimokatolici.

Što se tiče društvene misli u srpskom društvu, u okviru Austrijskog carstva, u drugoj polovini XVIII veka, javljaju se znaci prosvetiteljstva, kome odgovaraju sledeći termini: Vek „zdravog razuma“ (здраваро разума) – Dositej Obradović, „učeni vek“ (Rajić) ili termin „prosvetitati“ u Kurcbekovom nemačko-srpskom rečniku (1790). Tako su ideje poput suvereniteta individualnog razuma, slobode savesti i druge ideje prosvetiteljstva našle svoj odjek među srpskim piscima kao što su Dositej M. Maksimović, Stefan Novaković, Muškatirović i drugi.⁷⁷ „Posle 1780. godine i dolaska Josifa II na austrijski presto, u srpskom društvu se javlja niz već izgrađenih prosvetitelja „jozefinista“ okupljenih oko Dositeja Obradovića, svakako središnje ličnosti srpskog prosvetiteljstva uopšte“.⁷⁸ Dositej Obradović – čije su reči: „Knjige, braćo moja, knjige, a ne zvona i praporce!“, pisao je ekavskim vojvođanskim dijalektom i pripadao je prvom krugu obrazovanih Srba u austrijskim zemljama. Jozefinisti nisu bili duhovno okrenuti ni crkvi ni Rusiji, već zapadnoevropskim tokovima filozofske i naučne misli. Poznate su Dositejeve javne kritike prevelike moći crkve. Prosvetiteljske ideje Dositeja Obradovića bile su pod uticajem ukupne filozofske misli tog vremena – Džona Loka, Renea Dekarta, Pola Holbaha, Spinoze, Lajbnica i drugih. U oblasti religije je zastupao deizam, te se zalagao za versku toleranciju: „Neću ni malo gledati ko je koga zakona i vere, niti se to gleda u današnjem veku prosvetštenom“.⁷⁹

Zaključujući ovaj pregled društvene i filozofske misli o konceptu religijske tolerancije, možemo utvrditi da se ideja o religijskoj toleranciji rađa kao posledica istorijskog iskustva sukoba, krvavih verskih ratova i unutar društvenih sukoba u vezi sa izborom „odgovarajuće“ veroispovesti. Ustajući protiv principa neto-

⁷⁷ *Istorija srpskog naroda*, Knjiga 4, Tom 2, Beograd 1994, str. 199.

⁷⁸ *Ibid.*, 202.

⁷⁹ *Ibid.*, 202.

lerancije i iz njega izvedenog nasilja, engleski filozof Džon Lok definiše svoje shvatanje tolerancije pozivajući se na upotrebu razuma, kao i samu Bibliju, u čije ime se netolerancija, najpre, i vršila. Iako je religijska tolerancija u savremenom društvu postala ustaljeno uverenje, ona, ipak, predstavlja krhku vrednost, za čije negovanje je potrebno mnogo ličnog truda i društvenog zalaganja i koja pod dejstvom nepovoljnih društvenih i političkih uticaja može lako da se preobrazi u svoju suprotnost. Neophodnost religijske tolerancije je očigledna, i u tom smislu navodimo reči Đure Šušnjića da je tolerancija uslov razvoja, isto kao što je kiseonik uslov disanja.

LITERATURA:

- Hamilton M., *Sociologija religije*, Clio, Beograd 2003.
- Hejvud E., *Politika*, Clio, Beograd 2004.
- Istorija srpskog naroda*, Knjiga 4, Tom 1, Srpska književna zadruga, Beograd 1994.
- Istorija srpskog naroda*, Knjiga 4, Tom 2, Srpska književna zadruga, Beograd 1994.
- Lazar Ž., *Nastanak masonerije*, Viso Mundi Accademic Press, Novi Sad 2002.
- Lok Dž., Pismo o toleranciji, u: *Dve rasprave o vladi*, Utopija, Beograd 2002, 362-401.
- Mil Dž. S., *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd 1998.
- Peri M., *Intelektualna istorija Evrope*, Clio, Beograd 2000.
- Prnjat A., Koncept religijske tolerancije, *Književnost* 10/99, Beograd 1999, str.1741-1745.
- Rols Dž., *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd 1998.
- Rols Dž., *Teorija pravde*, Službeni list SRJ, Beograd – Podgorica 1998.
- Ruso Ž. Ž., *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd 1993.
- Stanovčić V., *Političke ideje i religija 1*, Čigoja štampa, Beograd 2003.
- Stanovčić V., *Političke ideje i religija 2*, Čigoja štampa, Beograd 2003.
- Šušnjić Đ., *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd 1997.

SLOBODAN VASIĆ

Tolerancija, Mimica A., Bogdanović M. (prir), *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd 2007.

Volter F. M. A., *Filozofski rečnik*, Matica srpska, Novi Sad 1990.

Slobodan Vasić
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THEORETICAL APPROACH
TO RELIGIOUS TOLERANCE

Abstract

The paper addresses the issue and theoretical articulations of religious tolerance, overviewing theoretical approaches of various authors – starting with the period of enlightenment. In that sense, we analyse the standpoints of John Locke, François Marie Arouet, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, John Stuart Mill, Andrew Heywood, John Rawls, Žolt Lazar, Aleksandar Prnjat and Đuro Šušnjić. At the end of the paper we give a short summary of the 18th century Habsburg Monarchy relation towards freedom of religious beliefs, bearing in mind minority status of the Serbian community of Orthodox religion.

Key words: *religious tolerance, denomination, state, church*